

A TÁRSADALOM ÉS A GAZDASÁG TELEPÜLÉSI (TÉRBENI) KONCENTRÁLÓDÁSA, ENNEK HATÁSAI ÉS MEGÍTÉLÉSE

Bartke István

a közgazdaságtudomány doktora, c. egyetemi tanár

Az emberiség történetét végigkíséri a társadalom és a gazdaság sajátos térségi viszonya, amelynek egyik alapeleme a térbeni koncentráció. Ez elméletileg mind a társadalomra, mind pedig a gazdaságra külön-külön is értelmezhető, gyakorlatilag azonban a kettő egymásra hatásában valósul meg. A kezdeményezés kiindulhat a társadalom oldaláról, amely emberek, embercsoportok együttes letelepedésében, települések kialakulásában ölt formát. A települési funkciók közül elsődleges érdeklődhet a hatalmi bázis kiépítéséhez, a védelemhez, a szervezéshez, az ideológiai irányításhoz: a gazdasági funkció ebben a közelítésben másodlagos, mivel a település nem gazdasági céllal jött létre. Ugyanakkor az elsődleges funkciók kiépülése és folyamatos fenntartása nem valósulhat meg a gazdaság úgyszólván azonnali megjelenése nélkül, gondoljunk csak a jelzett funkciókat ellátó embercsoportok számára nyújtott szolgáltatásokra stb. Más oldalról viszont lehet gazdasági szervezetek, ipari üzemek, szolgáltatóegységek letelepítése a cél, és a koncentrált formában megtelepült üzemekkel együtt, vagy időben kissé eltolódva jelennek meg az azokat működtető társadalmi csoportok. Mindkét irányból

közelítve el lehet jutni tehát a hagyományos értelemben vett településhez mint a társadalom és a gazdaság térben koncentrált szervezeti egységéhez. Ebben a gazdaság – kevés kivételtől eltekintve – a település egyik elmaradhatatlan funkcióját jelenti, jóllehet viszonylagos szerepe időben, a településtípustól stb. függően változik. A gazdaság területi összpontosulása és a társadalmat térben koncentráló hatása az áruterelés jellemzővé válásával erősödött, majd pedig az ipari forradalom kezdetétől minőségi változáson ment keresztül. Ez az időszak gondolatmenetünk kiindulópontja. Előtte azonban rövid pillantást vetünk a települési koncentráció mozgatórugóira.

1. A társadalom és a gazdaság települési szintű összpontosulása

A koncentrációra ható tényezőket keresve logikailag és gyakorlatilag is elsőként a földfelszín bizonyos sajátosságaiból indulhatunk ki. Ezek közül meghatározó jelentőségű, hogy az nem mindenütt alkalmas a társadalom és különféle tevékenységeinek megtelepedésére. Kizáró hatása lehet a magashegységi, a szélsőséges klímájú stb. övezetnek. Az alkal-

mas térségek is jelentősen különböznek aszerint, hogy viszonylag kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb feltételeket nyújtanak-e a társadalmi-gazdasági tevékenységek számára. Ehhez csatlakozó és ezzel együtt ható emberi törekvés, hogy életfeltételeit egyre kedvezőbbé tegye, illetve a megélhetéséhez szükséges anyagi javakat minél kisebb munkaráfordítással szerezzék meg. A hatékonyság elve nemcsak az egyes emberek tevékenységét irányítja, hanem a kisebb-nagyobb társadalmi csoportokét is, sőt nagyobb közösségekben – egyéb tényezőktől eltekintve – a hatékonysági elv, főként a gazdaság magasabb fokú szervezésének lehetősége miatt, nagyobb valószínűséggel valósulhat meg, mint kisebb társadalmi csoportokban, településeken. Ehhez járul, hogy a termelés tömegszerűségének vállalati (és települési) szintű növelésével, az esetek nagyobb részében, csökken a termékegységre jutó munkaráfordítás. A földfelszín jelzett adottságai és a hatékonysági elv – ha más tényezőt nem is veszünk figyelembe – együttesen a társadalom és a gazdaság letelepedését koncentrált formában a tevékenységük szempontjából legkedvezőbb földrajzi pontokra (térségekre) irányítja. Kezdetben tehát a legkedvezőbb térségeket foglalják el, amelyek a teljes földfelszínnek viszonylag kis hányadát képviselik. Később, a gazdaság fejlődésével, a népesség gyarapodásával fokozatosan sor kerül újabb, talán kevésbé alkalmas területek, földrajzi pontok igénybevételére is. Bonyolítja a folyamatokat, hogy a technikai fejlődés hatására, a társadalmi igények változása és más tényezők miatt a történelmi folyamatban gyökeresen átalakulhat az egyes földrajzi pontok, térségek alkalmassága a társadalom és a gazdaság letelepedésére. Ugyanakkor sajátos tényezők –

mindenekelőtt a gazdasági fejlettség előrehaladottabb fokán – stabilizálhatják a kedvező telephelyi-települési adottságokat.

A gazdaság térbeni koncentrációjának jelei már a fejlődés korai fázisaiban megmutatkoztak. Az ókori manufaktúrák kétségtelenül az ipari tevékenységek bizonyos területi összpontosulását jelentették, azonban a kézműves jelleg, az alacsony fokú munkamegosztás, valamint a szükségletek korlátozottsága nem vezethetett a területi koncentráció magasabb fokához. Hasonlóképpen korlátozott hatásúak, helyi jellegűek maradtak a közvetlenül hasznosítható természeti adottságokra (mint például a vízerő) épült üzemek. Az ipari forradalom, amelynek fő ismérve a fejlett munkamegosztáson alapuló gépi nagyipar létrejötte és az ipar különböző ágaiba való behatolása, korábban elképzelhetetlen mértékű üzemi (és területi) koncentrációkat hozott létre. Mindezek társadalmi háttere a feudális kötöttségek megszűnése, a piaci viszonyok gyors fejlődése, a gazdasági liberalizmus ideológiája stb. volt. Az ipar és a népesség nagyarányú területi összpontosulásának fizikai hátterét a gazdasági ág természetétől (mindenekelőtt a biológiai folyamatoktól) való viszonylagos függetlensége, a szállítási technika fejlődése és ennek nyomán a termelési tényezők mobilitásának nagyarányú növekedése, egyáltalán azok gazdaságos térbeni koncentráltatósága jelentette. A termelési tényezők (tőke, munkaerő, nyersanyag) mozgása a termelés telephelyére irányult, hangsúlyozva annak mint térségi összpontosulásnak gazdasági szerepét, illetve társadalmi hatását. A gyorsan fejlődő települések telephelyein működő ipari üzemek hatékony gazdálkodása és az általuk nyújtott kooperációs lehetőségek további ipari üzemeket (és más gazdasági tevékenységeket is) vonzottak, ennek nyomán hatalmas ipari központok jöt-

tek létre. A városfejlődés ugrásszerűen felgyorsult, mivel az ipari központok részben a közvetlen munkaerő-keresleten, részben a szolgáltatások iránti igények előbb lassú, majd gyorsuló ütemű fejlődésén keresztül vonzották a népességet, az ipar mellett egyéb gazdasági, illetve társadalmi koncentrációt is indukálva az érintett településeken. A vázolt logikai sorrend természetesen nem jelentett gyakorlatit is, mivel az ipari forradalom által keltett fejlődés nem légüres térben, hanem már kialakult, a korábbi társadalmi-gazdasági viszonyokat tükröző településhálózatban valósult meg. Az ipar többnyire a meglévő települések közül választotta ki a számára legkedvezőbbeket, és indította el a gyors fejlődés útján. Ilyen közelítésben is tehát a gazdaság és a társadalom térbeni egymásra hatása jelenik meg.

Az ipari forradalom a Föld különböző területein, országaiban nem egyszerre bontakozott ki. Kiindulási pontjától, Angliától fokozatosan terjedt át Európa és Észak-Amerika stb. meghatározott térségeire, attól függően, hol jöttek létre a már említett társadalmi-gazdasági feltételek. Ebből a szempontból külön ki kell emelnünk a feudalizmus hagyományainak felszámolását, a korszerű mezőgazdaság technikai bázisának létrehozását, amelynek révén az ipar és a szolgáltatás növekvő munkaerőigénye – ágazatközi átcsoportosulással – kielégíthetővé vált. Azokban az országokban tehát, amelyekben később került sor a szükséges társadalmi átalakulásra, a korszerű nagyipar kialakulása is megkezdődött el, a belőle eredő problémák is később jelentkeztek, illetve jelentkeznek. A nagy települési agglomerációk kifejlődésének taglalásához két megjegyzés kívánkozik. Az egyik: az utóbbi néhány évtizedben a Föld néhány fejlődő országában olyan hatalmas

népességtömörülések jöttek létre, amelyek népességszáma nem tükrözi az adott városok gazdasági jelentőségét. Ezek esetében tehát a gazdaság és a népesség települési koncentrációja nincs funkcionális kapcsolatban egymással. Az esetek nagyobb részében nem a foglalkoztatás konkrét lehetősége, hanem annak reménye vonzotta az embereket. Más oldalról viszont a nagy agglomerációk között kitüntetett helyet foglalnak el azok, amelyek az ipari forradalom korai periódusaiban indultak gyors gazdasági fejlődésnek. Közülük kerülnek ki a világ jelenlegi vezető agglomerációi, jóllehet ezek stabilizálásában nemcsak szűken vett gazdasági, hanem tágan értelmezett társadalmi, fizikai tényezők is szerepet játszanak.

Itt kiemelünk egy tényezőcsoportot, amely jelentős mértékben hozzájárult a nagy gazdasági és népességi koncentrációk, vezető világvárosok, általában a kiegyensúlyozott társadalmi-gazdasági szerkezetű agglomerációk stabilizálásához. Kérdés ugyanis, hogy a nagy gazdasági és népességi koncentrációk fejlődése miért nem torpant meg a közvetlen helyi erőforrások (földrajzi adottságok, munkaerő) egyre növekvő kihasználásával, és mint elméletileg várható lenne, miért nem helyeződött át a fejlődési impulzus a letelepülés szempontjából nem sokkal kedvezőtlenebb még szabad térségekre? Három tényezőt nevezünk meg, amelyek számottevően hozzájárulhattak a vezető világvárosok mint gazdasági és népességi koncentrációk fenn tartható mennyiségi fejlődéséhez. Elsőként említhető a gazdasági tevékenység és a társadalmi élet háttérfeltételeinek (infrastruktúra) magas színvonalú kialakítása és folyamatos korszerűsítése. Az ilyen világváros gazdaságát főiskolai, egyetemi oktatással, szakképzéssel, kutatási intézmények munkájával, prog-

resszív pszichikai légkörével támogatja: előmozdítja a gazdaság szereplőinek innovatív kezdeményezéseit, magas színvonalú munkáját. A város művi környezete kielégíti a gazdaság és a népesség – különféle szolgáltatásokkal szemben – megnyilvánuló igényeit, vonzza a középosztályt (Enyedi, 1997). Másodszor a gazdaság profiljainak megújításával folyamatosan magas foglalkoztatási szintet tarthat fenn. Kedvező munkahelyi környezetet teremt, magas hatékonysággal működik, további befektetőket vonz, a jövedelemszintet optimalizálja. A harmadik tényező, amely a világváros mennyiségi növekedésére hat, hogy a betelepülő egyedi vállalkozó költségei egy részét átháríthatja az agglomerációs közösségre (Illés, 1975). Erre később visszatérünk.

A gazdaság és a népesség nagyvárosi koncentrációja elérhet olyan nagyságot, amelynél kifejezetté válik a különböző költségviselők (a betelepülő vállalat és az agglomerációs közösség, illetve az állam) közötti érdekellentét. Európában a második világháború után felelősödött a korábban néhány világvárosban (London, Párizs) megjelent probléma, amelynek fő oka a háború utáni újjáépítési periódusban extenzív módon létesült rendkívül sok új munkahely volt. Ezek – a vállalkozók számára – kedvező települési környezet miatt a nagyvárosokban helyezkedtek el. A munkaalkalmakat követve erőteljesen felduzzadt az érintett városok népességszáma. A nagyvárosok népességének gyors fejlődése kapcsán fogalmazódott meg az optimális városnagyság problémája. Nagy-Britanniában még a gazdaság extenzív fejlődésének időszakában pozitív jellegű beavatkozással (tehát nem adminisztratív tiltással) tehermentesítették a legnagyobb városokat a tömeges bevándorlástól, alvó-, bolygó- és újvárosok építésével. Az egykori szocialista

országokban adminisztratív korlátokat alkalmaztak, nem sok sikerrel. A gazdasági fejlődés irányultságának megváltozásával, az intenzív fejlődésre való áttéréssel azonban Nyugat-Európa-szerte jelentősen csökkentek a nagyvárosok társadalmának túlzott koncentrációjából eredő problémák. További tapasztalatok is arra utalnak, hogy az optimális városnagyság is a társadalmi-gazdasági viszonyok alakulásától függő kategória.

Megerősítik ezt a következtetést a világvárosok, agglomerációk fejlődésének a gazdasági globalizációval összefüggő legújabb fejleményei. A 20. század utolsó harmadában a szállítási, főként azonban a hírközlési technika fejlődésének rohamos felgyorsulása teljesen kitarta a világot a gazdasági folyamatok terjedése számára. Lehetővé vált, hogy az irányítás parancsnoki posztjai a világvárosokban települtek és hagyományosan ott működő gazdasági központokban maradjanak vagy oda települjenek, onnan irányítsák világszerte elszórtan üzemelő telephelyeiket, a gazdaság új térbeni szerveződését hozva létre. Tovább erősödik a centrum-periféria viszony, amelynek gazdaságilag kedvező hatásai között említhetők a termelés, a jövedelmek dinamikus növekedése, az innovációs költségek csökkenése (Lengyel – Rechnitzer, 2004). Az 1980-as évek közepén húsz nagy agglomerációban üzemelt a kb. háromszáz legnagyobb transznacionális cég központja (a bankok figyelembe vétele nélkül). Közülük New York, London, Tokió, Párizs, Chicago és a Ruhrvidék közel kétszáznak szolgált telephelyül (Asworth – Bora, 1999, 133).

Kérdés, hogy a gazdasági globalizáció tehermentesíti-e a szóban forgó agglomerációkat a népesség további nagyarányú növekedése alól. Bár a különböző adatok részben ellentmondóak, nagy valószínűséggel állítha-

tó, hogy igen. A világ 35 legnagyobb agglomerációjának népességi sorrendjében az említett világvárosok 1980. évi helyezése 2000-re romlott, ami népességszámuk szinten maradásának tudható be. (New York 1980-ban 15,6 millió, 2000-ben 15,5 millió; továbbá: London 10,0, illetve 9,1; Tokió 17,0, illetve 17,1; Párizs 8,8, illetve 9,2, Chicago 6,8, illetve 7,2, Ruhr-vidék 9,3, illetve 8,6.) (Barclay – Blane, 1990, 91. becsült 2000. évi adatok).

2. Telephelyelméletek, optimális városnagyság

A piaci környezet európai kibontakozása, a piaci hatások erősödése társadalmi szükségletté tette a termelés (általában a gazdaság) bizonyos térbeni folyamatainak megszervezését, amelynek eszmei hátterét a telephelyelméletek adták. Ezekben kimondatlanul vagy inkább kimondva megjelenik a társadalom, a piac, majd a termelés térbeni koncentrációja, részben mint a termelés szervezésének feltétele, valamint a népesség térbeni összpontosulásának motiválója. Johann Heinrich von Thünen 1826-ban publikált, a mezőgazdaság területi szervezését kapitalista feltételekre (ár, munkabér, járadék, szállítási költség) alapozó munkája központjában egy társadalmi-gazdasági koncentráció – a város áll. Ez képviseli a központ körül meghatározott rendben folyó mezőgazdasági termelés piacát, és magában összpontosítja a gazdaság más ágait. A szállítási költség nagy szerepet játszik a különféle mezőgazdasági termékek termelésének piachoz viszonyított elhelyezésében.

A szállítási költség tényező a 19. század során jelentős maradt, és Alfred Weber ipar-telepítési modelljében központi tényezőként jelent meg (költségminimalizálási telephelyelmélet). Ugyanakkor – 1909-ben kiadott

munkájában – a szerző már számításba vette a munkaerőforrások, illetve az „agglomeratív tényező” telephelyet eltérítő hatását a szállításiköltség-minimumponttól. Álláspontja szerint ugyanis az ipari üzem „agglomerációba” települ, ha az ott nyerhető üzemelési előnyök meghaladják a szállítási költségek növekedéséből származó hátrányokat. (Ez az elv ma is, a szállítási költségek telepítési hatásának erőteljes csökkenése mellett is érvényes.) Jelentős fejlemény volt, hogy az agglomeráció, még ha csökevényes formában is, bekerült a telephelyválasztás tényezői közé. A korabeli gondolkodásban agglomerálódáson ugyanis részben az üzem termelésének növekedését (amely az előállított termékek önköltségének csökkenését vonja maga után), valamint több ipari üzem egymás mellé települését értették. Ez utóbbi – a járulékos és kapcsolódó létesítmények közös használatán keresztül – tovább csökkent a fajlagos termelési költségeket. A 20. században a szállítási költség szerepe csökkent, az agglomeratív tényezőé pedig erőteljesen nőtt, miközben tartalma is minőségileg átalakult.

A weberi elmélet továbbfejlesztése során egyrészt értelmezték az ipar települési koncentrációjának elméleti határát. A termelés önköltségcsökkenést eredményező mennyiségi emelése egyúttal térben kiterjeszti az értékesítési szférát, ez pedig növeli a szállítási költségeket. Ezért meg kell találni a termelés és a szállítás optimális költségpontját. Ez két ellentétes irányban futó görbe találkozási pontjában lesz, amely mutatja a termelés gazdaságilag optimális települési koncentrációját. Mára a modell lehetséges orientáló hatása jelentősen gyengült, mivel az ipari termelés szerkezetileg átalakult, anyagigényessége mérséklődött, a szállítási technika a 20. század közepe óta is rohamosan fejlődött, a

több telephelyes nagyvállalatok korszerű termelés-szervezési módszereket alkalmaznak stb. Más oldalról viszont lényegileg a weberi elmélet továbbfejlesztése alapján megfogalmazódott a társadalmilag racionális térségi koncentráció, az optimális városnagyság problémája.

A témakör kutatásai, amelyekben külön-külön is számításokat végeztek az ipar (gazdaság) és a népesség települési összpontosulásának racionális mértékére, főként az 1960-as évtizedben élénkültek fel. Amerikai, európai, illetve szovjet kutatók is olyan megállapításra jutottak, amely szerint a népesség ellátása alapszolgáltatásokkal 50–100 ezer fős városnagyság esetén a leggazdaságosabb. Ezt el nem érő, illetve meghaladó létszám esetén a fajlagos (egy főre jutó) költségek növekszenek. Magyar kutatók számítása is hasonló eredményre vezetett: e szerint az optimális lakóközösségi egység 60 ezer fő létszámú, és amely térben egymás mellett többszörözhető (Perényi – Faragó, 1960). A jelzett számítások azonban csak a népesség települési koncentrációjára vonatkoztak, viszont más optimumokat eredményezett az iparral együttesen végzett számítás. Az 50–100 ezer fős lélekszámú településhez mint munkaerőforráshoz tartozó ipar nagysága ugyanis meg sem közelíti az ipari koncentráció racionális mértékét. Ha tehát az ipar (gazdaság) és a népesség együttes, illetve egymás által meghatározott települési összpontosulását vizsgálták, akkor a 300–500 ezres településnagyságot, sőt sajátos esetekben az egymillió fős várost sem értékelték gazdaságtalannak. Nézetük szerint ugyanis a város gazdaságának növekedéséből származó termelékenységi többlet – a gazdálkodás módosuló feltételei révén – ellensúlyozhatja a lakosság gyarapodásából adódó ellátási költség-növekedést. Az

1970-es évek elejére a korábbi nézetek tovább módosultak, az újabb számítások megengedték, hogy 3–5 milliós városok is gazdaságosak (Alonso, 1971).

Korábban röviden utaltunk arra, hogy a vállalati és az agglomerációs költségek viselőinek részbeni eltérése miatt a városnagyságot a piaci környezet nem szabályozza automatikusan. Ha például egy vállalkozó olyan nagyvárosban választhat telephelyet, amelyben már kiépült az anyagi, és természetesen jelen van a szellemi infrastruktúra, az nem zárható ki a településben nyújtott szolgáltatásokból. Így részben mentesül a kapcsolódó létesítmények kiépítésének költségeitől, továbbá profitálhat a szellemi háttérből stb., és ez úton jelentős megtakarítást érhet el a beruházási és üzemelési költségekben. Ugyanakkor a vállalkozás agglomerációba települése fokozza a zsúfoltságot a város területén, és káros kibocsátásai terhelhetik a már beépített üzemi és lakóterületeket. Az újonnan betelepülő vállalkozókat tehát vonzza a várhatóan elérhető költségmegtakarítás, így az extenzív városnövekedési tendencia tartóssá válhat, míg annak egyre fokozódó terheit az agglomerációs közösség viseli. Részben ennek a dilemmának a feloldását célozta a nagyjából azonos időszakban keletkezett, ún. növekedési pólus elmélet.

A nevezett elmélet a korlátozott települési koncentrációt mint az agglomerációs folyamatot – a növekedési források egy részének átirányításával – lecsapoló, más oldalról mint a hátrányos helyzetű térségek fejlesztését szolgáló intézménynek tekinti. Az elmélet kezdeti formájában François Perroux (1955) nevéhez fűződik, aki a dinamikus gazdasági ágazatokat, azok növekedési pólusokba való tömörülését, innovációs potenciáljukat a nemzetgazdasági fejlődés motorjának fogta

fel. A gondolatot Jacques R. Boudeville (1966) települési szintre transzformálta, így a növekedési pólus térbeni kategóriává is vált. Lényege, hogy korszerű és gyorsan fejlődő üzemek (iparágak) elhelyezése egy településbe megalapozza annak folyamatos növekedését, új gazdasági tevékenységeket vonz oda, részben ágazatközi együttműködés alapján innovációt gerjeszt, vonzza a lakosságot és a szolgáltatásokat. A kezdetben külső (állami) támogatásra alapozott fejlődés öngerjesztővé és automatikussá válik, a település egy idő után tehát saját erőforrásai hasznosításával növekszik. A kedvező helyi és szűkebb környezeti hatásokon túl a növekedési pólus a gazdaság térbeni decentralizálásának (dekoncentrálásának) intézménye lehet a túlsúfolt agglomerációk tehermentesítésére.

Az előbbieken a telephelyelméletek rendkívül gazdag gondolatvilágából csak néhány tételt emeltünk ki, azokat, amelyek (egyéb tartalmi elemeik mellett) szorosabb kapcsolatot mutatnak a gazdaság és a társadalom települési összpontosulásával. A következőkben e jelenség társadalmi megítélését tekintjük át vázlatosan.

3. A települési koncentráció társadalmi megítélése és korrigálása

A jelenség tudományos megítélése részint tükröződik a telephelyelméletekben. Fontos továbbá annak tervezői, politikai szemlélete, valamint általános társadalmi értékelése, illetve az arra adott válasz. Kétségtelen, hogy az előbbiek elvileg kölcsönhatásban vannak egymással, a gyakorlatban jelentős eltérések lehetnek egyes konkrét feladatok megítélésében, egyrészt politikai, másrészt tudományos oldalról. Gyakran találkozhatunk azonban olyan típusú ellentmondással, amely a rendelkezésre álló források szűkössége miatt keletke-

zik az eszmeileg helyes és a ténylegesen megvalósítható megoldás között. Ez esetben tehát aligha a probléma tudományos megítélése kárhóztatható. A tervezésre hárul ilyenkor a feladat, hogy áthidalja az elvi és a politika által preferált szempontok közötti űrt. A nagyvárosok túlzottnak ítélt fejlődésének korlátozási módszerei közül – mint már utaltunk rá –, a valóságban a szerkezeti beavatkozások bizonyultak hatásosaknak. A nagy agglomerációk növekedését Nagy-Britannia mellett eredményesen mérsékeltek Európa más országaiban is. Így Németországban is történtek decentralizációs intézkedések a kis- és középvárosok ipari fejlesztésével. Franciaországban a területi politika korszerűsítésének elvi alapjai között fontos szerep jutott a növekedési pólus elméletnek. A területfejlesztés egyik célja ott változatlanul Párizs extenzív fejlődésének korlátozása volt, de már pozitív állami politikával, eszközökkel. A településrendszer gyökeres átalakítását tervezték, városhierarchia-rendszert dolgoztak ki, ellenpólusvárosok kijelölésével stb. (Barta, 1992)

Összefoglalóan megállapítható, hogy a 20. század második felének településfejlesztési folyamataiban sajátos változások történtek. Ezek közül néhányat említünk meg. Legjellemzőbb, hogy egyre messzebbre toldott ki a koncentráció határa. A korábban egymással szorosan összefüggő tényezők szétváltak. A gazdaság (termelési érték, jövedelmek stb.) további folyamatos települési összpontosulása stagnáló vagy éppen csökkenő lakosság-szám mellett ment végbe. A gazdasági hatékonyság fokozódásának ugyanis az „eredeti” helyi erőforrások szűkössége egyre kevésbé szabott határt, növekedett a telephelyre (agglomerációba) koncentrált újabb erőforrások (innovációs környezet stb.) szerepe, valamint a magas hatékonyságú gazdasági ágazatok

részesedése a település gazdaságában. Minderre jelentősen hatott a gazdasági globalizáció erősödése. További vizsgálatot igénylő kérdés, hogy az említett tendencia mennyiben változtatja meg a nagyobb térségekre (régiókra) érvényes korábbi összefüggéseket (Nemes Nagy, 2003, 9.).

4. A települési koncentrálódás hazai példái

Áttérve hazai területre, a nemzetközi viszonyokkal, mint nagyságrend, versenyképesség stb., egyedül a budapesti agglomeráció hasonlítható össze. 2002-ben itt koncentrálódott az ország népességének közel egynegyede, a nemzetközi tendenciákhoz hasonlóan a központ (Budapest) népességszáma az utóbbi években csökkent, az agglomerációs övezet pedig nőtt. Az agglomeráció részesedése az ország GDP-jéből folyamatosan növekszik. A második világháború utáni területfejlesztési politika egyik alapkérdése volt a budapesti agglomeráció nemzetgazdasági, illetve regionális struktúrában betöltött szerepének helyes megítélése. Egy oldalról a relatíve kétségtelenül kimagasló arányú térbeli koncentráció mérséklésének feladata folyamatosan napirenden volt, más oldalról viszont az is egyértelműnek tetszett, hogy a főváros az ország vezető innovációs központja, a gazdasági fejlődés motorja, a nemzetközi kapcsolatok központja és bővítője, tehát fejlődésének korlátozása káros az ország gazdasága, társadalma számára. A tervgazdálkodás első évtizedeiben adminisztratív eszközöket alkalmaztak az ipari és a népességi növekedés mérséklésére, részben azzal az indokkal, hogy Budapest elvonja a fejlesztési forrásokat az ország hátrányos helyzetű területeitől. A korlátozás alig hatott a kedvezőtlennek ítélt folyamatokra. Az ipari foglalkoztatottak száma akkor kezdett érzékelhetően csökkenni, ami-

kor a fővárosi munkaerőforrások elapadtak, és a gazdasági szabályozók által extenzív fejlesztésre ösztönzött vállalatok munkaigényes profiljuk egy részét vidéken létesített ipartelekbe helyezték ki.

A területfejlesztési politika dekoncentráló törekvéseinek kifejezése és a növekedési pólus elmélet mintaként kezelése is megnyilvánult az országos településhálózat fejlesztési koncepcióban, amelyet az akkori kormány 1971-ben hagyott jóvá. A nevezett dokumentum az ország településeinek kategorizálása keretében öt kiemelt felsőfokú központot jelölt ki. Ezek növekedési pólusként, és mint Budapestet tehermentesítő nagyvárosok jöttek volna számításba. Kétségtelen, hogy átlagot messze meghaladó infrastrukturális fejlesztésben részesültek, elmaradt azonban korszerű iparágakkal való megerősítésük, így a gyakorlatban nem tölthették be Budapest perspektivikus ellenpólusainak szerepét. Az 1990. évi rendszerváltozás után a terciér szektor fejlődése felgyorsult a fővárosban. Budapest növekvő mértékben használta fel közvetlen környezetének extenzív erőforrásait: az agglomerációs övezet határai szakaszosan kitolódtak. A fejlődés a legkönnyebben elérhető erőforrásokat aktivizálja, és nem valósul meg azok (bővített) reprodukciója. Ez mutatkozik meg a közlekedési hálózat (általában az infrastruktúra) leromlott állapotában, a helyi szintű szolgáltatások hiányosságaiban stb. Ugyanakkor a budapesti agglomeráció versenyképessége jelentős mértékben az övezet erőforrásainak hasznosításától függ.

Megvizsgáltuk az élőmunka-termelékenység és a gazdasági fejlettség megyei, illetve budapesti szintű kapcsolatát. Az előbbit, jobb híján a versenyképesség mutatójának tekintve, az egy alkalmazásban állóra jutó GDP-vel, az utóbbit pedig az egy főre jutó GDP-vel mér-

ve. (Tisztában vagyunk az alkalmazott módszer hiányosságaival, azonban a publikus adatok más közelítésre nem adtak lehetőséget.) A két tényező közötti korrelációs kapcsolatot szorossága 2002-ben 0,84 volt. Az elvégzett regresszióanalízis ($y=1,38x+3,54$) szerint Budapesten a gazdaság élől munka-termelékenysége ténylegesen (8,21 MFt) kisebb volt, mint amekkorának gazdasági fejlettsége alapján lennie kellett volna (8,36 MFt). Ezzel párhuzamosan azonban jelentős termelékenységi „túlteljesítés” mutatkozott Pest megyében (5,54 MFt regresszió szerint és 7,51 MFt ténylegesen). Ez részben igazolni látszik azt a feltevést, hogy az övezet számottevően növeli az agglomeráció egészének versenyképességét. A számítási eredmények a hazai gazdasági térben értelmezhetők. Ebben relatíve versenyképesnek mutatkozott még Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Tolna, Heves és Hajdú-Bihar megye.

A budapesti agglomerációt illető feladat a tárgyalt témakörben az övezet mindeddig extenzív növekedését intenzív fejlődésre alakítani, pontosabban ehhez a keretfeltételeket (tervezés, szabályozás, fejlett infrastruktúra stb.) létrehozni. Meg kell szüntetni a „rablógazdálkodást” az agglomerációs övezet erőforrásaival (munkaerő, terület, infrastruktúra stb.). A térségre több rendezési terv is készült, azonban egy sem valósult meg (Gerle, 1975). Ezek több eleme jelenleg is figyelemre méltó, bár egyes javasolt megoldásait – az övezet többszöri kiterjesztése miatt is – újra kellene gondolni. Tovább nem folytatható az extenzív térbeni fejlesztés, az övezet további kiterjesztése. A jelen állapot szinte illuzórikussá teszi rövid időtávon az agglomerációs funkció és morfológia összehangolását, jóllehet a kulturált művi környezet a középosztály igénye, és azt vonzó tényező. Hosszú távlatú ren-

dezés keretében azonban ez a feladat is értelmezhető lehet. Mindent egybevetve: jelentős erőfeszítést kíván az érintett szervezetektől a rendkívül bonyolult agglomerációs probléma mélyre ható áttekintése, a részletek alapos ismeretében a rendezés egyeztetett elveinek kidolgozása, a kormányzati támogatás megszerzése a tervezéshez és a megvalósításhoz stb. Mindez a budapesti agglomeráció versenyképességének fenntartása, fokozása szempontjából elengedhetetlen.

A nemzetközi szintű budapesti agglomeráció mellett még három hazai méretű agglomerációt definiált 2002-ben a statisztika, a miskolciti, a pécsiti és a győrit. Ezek lakosságszám szerinti nagysága 150–250 ezer fő között van. A központi agglomeráció (2 millió 400 ezer fő) és a vidékiek között tehát nagyságrendi a különbség. Ez – egyebek mellett – azt sugallja, hogy a kutatás és tervezés a budapestit a racionális méret, illetve a fejlesztési-rendezési feladatok szempontjából elemezze, a három vidékit pedig lehetséges növekedési pólusként vegye számításba. Az utóbbiak közé célszerű felvenni Debrecen és Szegedet is mint viszonylag magas versenyképességű gazdasággal, ill. nemzetközi hírű felsőoktatással rendelkező városokat. Ezeket az 1971. évi országos településhálózat-fejlesztési koncepció ugyan csak Budapest ellenpólusaiként vette számításba. Elméletileg szó lehet még további néhány, a százazres nagyságot meghaladó, esetleg megközelítő városnak is e körbe sorolására. A kör túlzott kiterjesztése azonban a forrásokat nem kívánatos mértékig megoszthatná, veszélyeztetve hatékony felhasználásukat.

A hazai területfejlesztés eddigi gyakorlatának tapasztalatai azt mutatják, hogy a területi közelítésre irányuló gazdasági akcióprogramok egy központból vezényelve csak korlátozott hatásúak. Igaz ez akkor is, ha az 1990.

évi rendszerváltozás élesen megkülönböztette az azt megelőző, illetve követő időszak regionális folyamatainak irányát. Gazdasági-társadalmi súlypontot (Budapesttel szemben ellentétül) képező településekre van szükség, hogy a decentralizációt célul kitűző területfejlesztési politika jelentős eredményeket érjen el. A közigazgatási régiók kialakítására vonatkozó, napirenden levő kormányzati kezdeményezés is új megvilágításba helyezi a növekedési pólusok szerepét. Versenyképes gazdaságuk kialakulásának ösztönzésével,

fejlődésének támogatásával régiójuk növekedésének erőteljes előmozdítói lehetnek. Kedvező helyi, illetve regionális kisugárzásuk mellett azonban országos jelentőségük is meghatározó lenne. Létrehozásuk a politikai-gazdasági régiók kialakításával kölcsönhatásban új, korszerű alapokra helyezné a területi településfejlesztési politikát, és a területi struktúra modern átalakulási folyamatait indíthatná el. (Vö.: Horváth, 2005)

Kulcsszavak: *település, nagyváros, agglomeráció*

IRODALOM

- Alonso, William (1971): *The Economics of Urban Size*. Papers of the RSA. Vol. XXVI. 67–83.
- Asworth, Gregory – Bora Gyula (szerk.) (1999): *Térbeli elrendezés és a vállalat*. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest
- Barclay, G. Jones – Blane, D. Lewis (1990): *The Four Basic Properties of Rank-Size Relationships. Their Characteristics and Interrelationships*. Papers of the RSA, Vol. 68.
- Barta Györgyi (1992): Fordulóponton a magyar területfejlesztési politika, avagy szem elől veszítjük-e a francia mintát? *Tér és Társadalom*. 1–2, 17–36.
- Boudeville, Jacques R. (1966): *Problems of Regional Economic Planning*. Edinburgh
- Enyedi György (1997): A sikeres város. *Tér és Társadalom*. 4, 1–7.
- Gerle Ervin (1975): A budapesti agglomeráció hosszú távú területrendezési terve kidolgozásának tapasztalatai. *Városépítés*. 6, 7–9.
- Horváth Gyula (2005): Magyarország térszerke-

zete és a régió intézménye. *Területi Statisztika*. 4. 309–323.

Illés Iván (1975): *Regionális gazdaságtan*. Tankönyvkiadó, Budapest

Lengyel Imre – Rechnitzer János (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg–Campus, Bp.–Pécs

Nemes Nagy József (2003): A regionális tudomány dualitása és paradigmái – hazai tükröben. *Tér és Társadalom*. 1, 1–7.

Perényi Imre – Faragó Kálmán (1960): *A regionális városnagyságok meghatározásának elvei*. Településtudományi Közlemények. 12.

Perroux, François (1955): Note sur la notion de pôle de croissance. *Économie Appliquée*. 1–2.

Thünen, Johann Heinrich von (1842): *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. Rostock

Weber, Alfred (1909): *Über den Standort der Industrien*. Tübingen

